

WANDELGIDS VELUWSE BEEKLOPEN

17 WANDELROUTES EN VERKENNINGEN

Wim Huijser en Rob Wolfs

met medewerking van Maarten Veldhuis

KNNV Uitgeverij

Colofon

Routes en Tekst © Rob Wolfs en Wim Huijser

Redactie Reinier Spreen

Vormgeving binnenwerk / illustraties inleiding Aperta, Jan Johan ter Poorten

Vormgeving cover BVDT, Bart van der Tooren

Cartografie Alexander Hornstra en Luuk Minken, Waterschap Vallei en Veluwe

Kaart binnenzijde omslag Carel Stortelder, Bekenstichting

Fotografie Rob Wolfs, Maarten Veldhuis, Wim Huijser, Hans Dijkstra en Matthijs de Vos in opdracht van Waterschap Vallei en Veluwe (p. 126/127)

Foto's omslag Voorkant: Rob Wolfs, achterkant: Matthijs de Vos

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij financiële bijdragen van Waterschap Vallei en Veluwe en het Cultuurfonds.

© KNNV Uitgeverij, Zeist

1e druk, 2025

ISBN 978 90 5011 959 7

NUR 502, 904, 521

www.knnvuitgeverij.nl

www.wimhuijser.nl

www.wolfswandelplan.nl

Natuur ontdekken en beleven

KNNV Uitgeverij is dé uitgever van informatieve boeken over natuur & landschap. Daarmee geeft de uitgeverij waardevolle kennis door aan een breed publiek. Zo dragen we bij aan de bescherming van de Nederlandse natuur én aan het plezier dat u eraan beleeft.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, microfilm, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photocopy, microfilm or any other means without the written permission from the publisher.

Inhoud

Vooraf	7
Inleiding	9
 Het beekbewustzijn van Maarten Veldhuis	16
1 Beekloop Arnhem Sint Jansbeek	17
 Maartens mijmering: Park Zypendaal	27
2 Beekloop Oosterbeek	29
 Maartens mijmering: Gielenbeek	39
3 Beekloop Heelsums Beekdal	41
4 Beekloop Renkums Beekdal	53
5 Beekloop Barneveld	65
 Maartens mijmering: Fladderiepen	75
6 Beekloop Leuvenum	77
7 Beekloop Hierden	87
8 Beekloop Hattem	99
 Maartens mijmering: Trijselenberg	109
9 Beekloop Heerde	111
 Het beekbewustzijn van Wim Huijser	121
10 Beekloop Wissel-Tongeren	123

 Maartens mijmering: Witte Beek	133
11 Beekloop Vaassen	135
 Maartens mijmering: Motketel	145
12 Beekloop Paleispark Het Loo	147
13 Beekloop Ugchelen	159
14 Beekloop Klarenbeek	171
 Maartens mijmering: Vijver Klarenbeek	181
15 Beekloop Eerbeek	183
 Maartens mijmering: Huiskampsprengh	194
 Het beekbewustzijn van Rob Wolfs	195
16 Beekloop Loenen	197
17 Beekloop Velp	209
 Maartens mijmering: Beekhuizen	220
Locaties van in de verkenningen bezochte watermolens	222
Verder lezen over water en beken op de Veluwe	222
Verantwoording en dank	223

Vooraf

Deze wandelgids bevat zeventien nieuw ontwikkelde wandelroutes (met een gemiddelde lengte van 11 kilometer). Elke route gaat vergezeld van een informatieve tekst van de Bekenstichting over de betreffende sprengen- en beken(stelsels), gevolgd door een verkenning waarin deskundigen en andere betrokkenen vertellen hoe zij zich tot de beek en/of de watermolens verhouden. Tussendoor bezoeken we met Maarten Veldhuis een negental bijzondere mijmerplekken.

Over wat de mooiste tijd van het jaar is om beken te beleven, verschillen natuurlijk de meningen. Niets zo verkwikkend dan op een warme zomerdag als wandelaar te voet langs een helder stromende bosbeek te lopen. Als de grotere plassen en meren in de hitte lijken te zinderen, kabbelt het koele water van de beschaduwde beek voort, wat zorgt voor een mentale koelte. Maar als het flink heeft gevoren kan een wandeling langs de toch nog voortstromende beken met bevroren watervalletjes ook heel betoverend zijn.

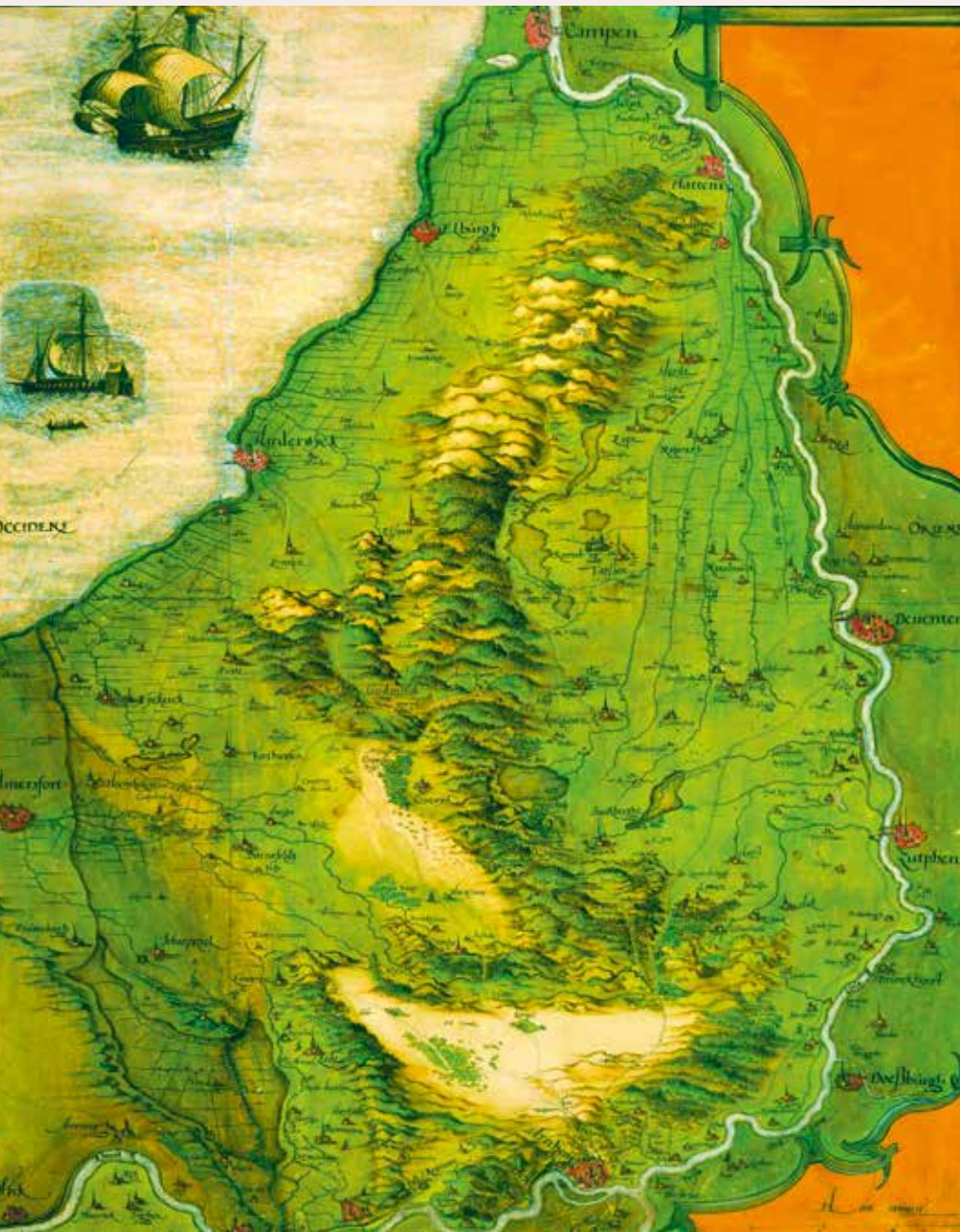
Natuurlijk zijn deze routes in alle jaargetijden te lopen. Sterker nog: dat raden we juist aan. Bepaalde trajecten kunnen nog nat en modderig zijn, maar dat zal de echte beekwandelaar niet weerhouden. Op alle routes is het immers het water dat bijdraagt aan het beekbewustzijn.

Afkortingen in routebeschrijvingen

- L Links
- R Rechts
- LA Linksaf
- RA Rechtsaf
- RD Rechtdoor
- ri. richting
- Ahe Aan het einde

Wandelzoekpagina en WandelZapp

Alle wandelroutes in deze gids zijn ook te vinden op www.wandelzoekpagina.nl. Daar worden de routes voortdurend geactualiseerd. Ze zijn los of via een abonnement aan te schaffen. Met een abonnement kun je een jaar lang kiezen uit meer dan 3000 wandelroutes, zowel op de website als in de app WandelZapp.

Oudste kaart van de Veluwe waarop de sprengbeken al te zien zijn. Christiaan Sgrooten, 1557

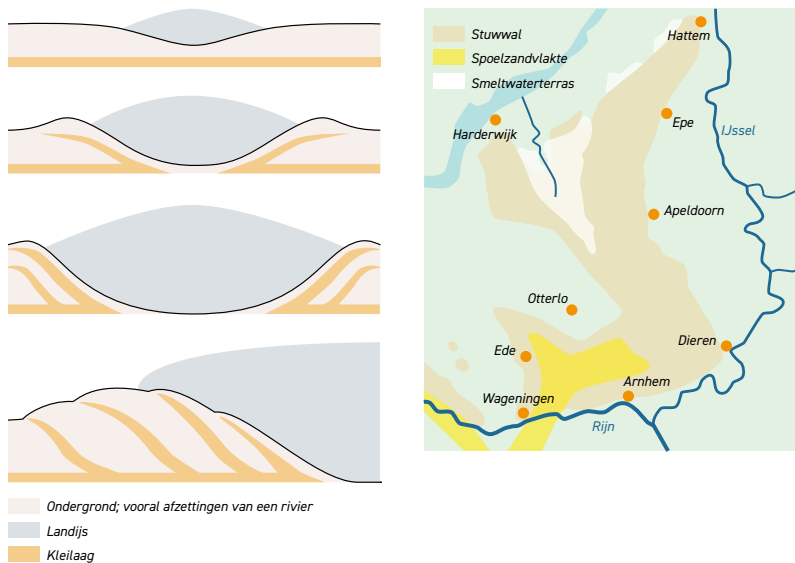
Van ijstijden en stuwwallen tot sprengen en stromende beken

'Als we de kaart van Nederland erbij pakken, kunnen we zeggen dat Noord-Nederland is platgewalst door het ijs en Zuid-Nederland is platgewaaid door de wind (zand en löss). West-Nederland is platgespoeld door de zee. In de resterende provincies Overijssel, Gelderland en het oostelijk deel van Utrecht kennen we een afwisselend landschap met heuvels en dalen. In Gelderland is het stuwwallenlandschap van de Veluwe gevormd in de laatste fase van de voorlaatste ijstijd, zo'n 200.000 jaar geleden.' Aan het woord is Gerard Herbers, voormalig leraar aardrijkskunde met een bijzondere interesse voor de ijstijden en tegenwoordig actief bij de Molenplaats Sonsbeek en het Nederlands Watermuseum. We spreken hem straks verder in route 1 aan de oever van de Sint Jansbeek in Arnhem, maar delen hier al in zijn kennis.

Tientallen eeuwen lag het massieve landijs tot de zuidgrens van Drenthe. Al die tijd moest al het smeltwater langs die zuidgrens naar de oceaan afvloeien. Maar op het einde schoof het ijs toch nog verder zuidwaarts, nu niet meer als massief landijs, maar als gletsjers die in de rivierdalen schoven. Waar nu de IJssel stroomt lag toen de Oer-Rijn en waar nu de Eem stroomt lag toen de Oer-Maas. De ondergrond bestond uit lagen zand, grind en klei die in duizenden eeuwen waren afgezet. Die ondergrond was stijf bevroren (permafrost) en de oevers van deze rivierdalen werden opgestuwd tot heuvels van wel 400 meter. De dalen waren wel 150 meter diep. De grote keien waren het meest achtergelaten bij de platgewalste Hondsrug en het zand en het grind werden vervormd bij de opstuwing. Maar de kleilagen werden als glasplaten schots en scheef in de stuwwallen gezet. Deze kleischotten hebben het unieke karakter van het grondwaterpeil van de stuwwallen gevormd. In het interglaciaal en vooral in de laatste ijstijd werden de heuvels afgeplat (erosie) en de dalen opgevuld (sedimentatie). In de zomer ontdooide alleen de bovenlaag van de permafrost, maar het smeltwater kon niet wegzakken in de grond.

Tegenwoordig is de Veluwe – die grote zandbult – de plek waar in Nederland de meeste regen valt. Toch zie je hier niet veel diepe sloten en kanalen die het water snel afvoeren. Dat betekent dat al het regenwater de grond inzigt. Onderweg wordt het afgeleid door de kleischotten. Alleen langs de randen van de Veluwe – de IJsselvallei, langs de scherpe stuwwalrand van de Zuid-Veluwe, in de Gelderse Vallei en langs de Veluwemeerkust – komt het in de vorm van kwelwater weer aan de oppervlakte, vaak pas na vele tientallen

tot honderden jaren. Dit stromende beekwater, dat inmiddels door de vele bodemlagen is gezuiverd en een constante temperatuur heeft, zorgt sinds eeuwen voor een rijke flora en fauna in de randgebieden van de Veluwe én voor waterkracht.

Vorming van een stuwwal (links) en de Veluwse stuwwallen (rechts)

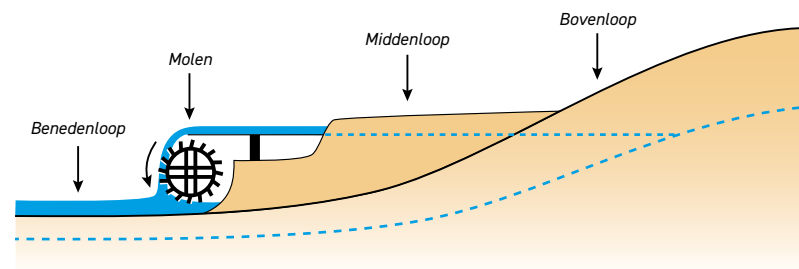
SPRENGENBEKEN EN WATERMOLENS

Op de Veluwe heeft het woord, sprenge, een bijzondere betekenis. We gebruiken het voor een gegraven bron of sprengekop waar grondwater uittreedt. Een sprengebeek is dan ook een door mensen gegraven beek die met name gebruikt werd voor de aandrijving van watermolens, voor het maken van papier en/of voor water voor de wasserijen. De meeste sprengebeken en beken liggen aan de randen van de Veluwe, op de overgang van de stuwwal naar de lagergelegen gebieden. In de meeste gevallen bestaat een sprengebeek uit een tamelijk complex geheel van sprengekoppen en beektakken. Daarom spreken we vaak van een bekenstelsel en soms ook draagt dezelfde beek verschillende namen. De naam 'molenbeek' komt zeer regelmatig voor. Een kunstmatig hooggehouden beek noemen we een opgeleide beek. Om zoveel mogelijk water naar een molen te leiden werden vaak meerdere sprengekoppen tegelijk gegraven en werd het water tussen lage dijkjes door 'opgeleid' om voldoende hoogteverschil te behouden om via een molenrad energie te leveren voor de molen. Ook werden verschillende molenbeken

geheel of gedeeltelijk van water voorzien door drassige gebieden met veel kwelwater te ontwateren. Maar niet alle Veluwse molenbeken waren sprengebeken. De meestal rechte, opgeleide trajecten liggen hoger dan het maaiveld en het water komt van in de bovenloop gegraven sprengekoppen, die dus weer dieper onder het maaiveld liggen.

De Veluwse sprengebeken vormden een van de vroegste industriegebieden. De oudste molens stonden aan natuurlijke beken. Al in 1076 was bij Velp sprake van een watermolen. In de eeuwen daarna volgden Apeldoorn en Beekbergen. In die tijd werd er vooral graan van de plaatselijke boeren gemalen.

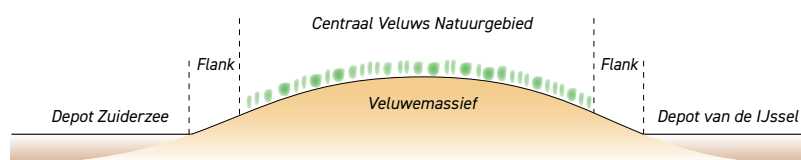
Een sprengebeek

Het molenlandschap van de Veluwe strekte zich uit langs circa 150 vergraven beken. In de zeventiende en achttiende eeuw waren dat op de Veluwe,

vanwege de helderheid van het water, vooral papiermolens. Rond Apeldoorn stonden er 28, en ook Loenen en Eerbeek telden in de papierproductie behoorlijk mee. Daarnaast werden de sprengen ook ingezet om oliemolens, kopermolens, korenmolens, volmolens en zelfs kruitmolens te laten draaien. Op het hoogtepunt stonden er op de Veluwe zo'n tweehonderd watermolens. Toen de techniek van het papiermaken veranderde, werd een aantal papiermolens omgebouwd tot wasserij. Met het zachte Veluwse water kreeg je immers ook een heldere was. Zelfs wasgoed uit het westen van het land werd daarvoor naar de Veluwe gebracht. In de eerste helft van de twintigste eeuw raakten alle watermolens hun economische waarde zoetjesaan kwijt. Veel beekstelsels raakten daardoor in verval. Waar honderden jaren geleden soms 80 liter per seconde doorheen stroomde, is dat door de daling van de grondwaterstanden op de Veluwe nu misschien nog 10 liter. Daar kun je moeilijk nog een watermolen op laten draaien.

ZOETWATERBEL

De grootste zoetwatorvoorraad van ons land zorgt voor een bijzonder mooie waterkwaliteit en voedt natte natuur, beken en de landbouw in een ontzettend groot gebied. 280 miljoen kuub grondwater stroomt jaarlijks via de bodem richting de lage gebieden rond het Veluwemassief: de Gelderse Vallei, Zuiderzeekust, IJsselvallei, Veluwezoom en Betuwe, én Flevoland. Deze grondwaterstroom zorgt altijd voor kweldruk. Tegelijk wordt ontzettend veel water uit dit bijzondere watersysteem onttrokken voor drinkwater, de industrie en de landbouw. Desondanks heeft de grootste zoetwaterbel van Nederland nog altijd een hoeveelheid water die zeven keer groter is dan al het water in het IJsselmeer. Daar profiteert de natuur van, maar dus ook de mens. Daarnaast slokt ook de verdamping door het aangeplante (naald)bos veel water op. Het grondwatersysteem van de Veluwe zorgt al decennia voor een voortdurende aanvoer van relatief koel en helder, maar ook voedselarm en zacht water in de beken. Ondanks de verdroging van de Veluwe blijven de meeste beken het hele jaar watervoerend. Alleen in de zeer droge zomer van 2018 vielen grote delen van de Veluwse beken droog. Doordat het grondwatersysteem op de Veluwe traag werkt, worden de effecten hiervan bij veel (sprengen)beken pas veel later zichtbaar.

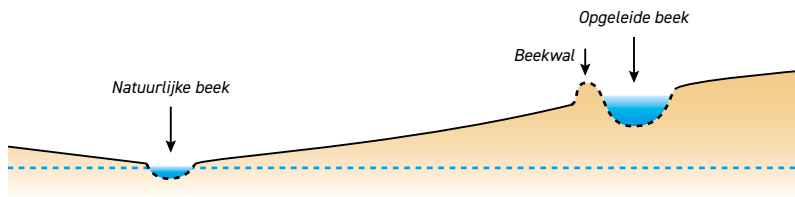
Dwarsdoorsnede van de Veluwe

EXTREMEN

We hebben een aantal zomers met hoge temperaturen en lange periodes van droogte achter de rug. Veel sprengen en rabattenbossen kwamen droog te staan en zelfs de rivieren kenden een uiterst laag peil. Grote uitzondering vormde het afgelopen jaar. Van het najaar van 2023 tot het voorjaar van 2024 vielen er grote hoeveelheden regen, waardoor de Veluwse bodem op tal van plaatsen meer dan verzadigd raakte en het grondwater sneller en langer steeg dan de laatste decennia. Nu gebeurde het omgekeerde: de beken liepen vol, stroomden flink en traden hier en daar zelfs buiten hun oevers. Het stroomde en borrelde weer op de Veluwe. Het gevolg daarvan was soms flinke wateroverlast, met name bij de boeren en in huizen met kelders. De zorgen namen toe. Blijft er wel genoeg drinkwater over, en waar moeten we met al dat water heen? Het onderwerp water leeft weer en veel mensen zijn zich meer bewust geworden van de Veluwse beken.

'Ik vind dit echt helemaal geweldig!' klonk het vaak uit de mond van Maarten Veldhuis, die als adviseur Robuust Watersysteem tot voor kort werkzaam was bij het Waterschap Vallei en Veluwe. Met name via social media legde hij enthousiast en onvermoeibaar uit hoe de Veluwse zoetwaterbel door de recordneerslag weer een enorme boost had gekregen, nadat hij de laatste vijftig tot tachtig jaar door droogte langzaam was geslonken. Dat was een weldaad voor broekbossen en natte graslanden waar veel zeldzame planten groeien zoals moeraszegge, gele lis, wolfspoot, moerasstruisgras en elzenzegge. In omringende sloten komen soorten voor als gewone dotterbloem, bittere veldkers, holpijp en waterviolier. In de lente is het hier en daar paars van de kale jonkers.

Dwarsdoorsnede van een beekdal

De beken op de Veluwe zijn uniek in hun voorkomen, werking en ontstaansgeschiedenis. De provincie Gelderland is daarom in 2023 het herstelprogramma Beken gestart, om de kwaliteit en kwantiteit van het water in de beken te verbeteren. Zonder voldoende water in de beken kunnen de Natura 2000-doelen niet worden gehaald. In het herstelprogramma zijn daarom verschillende maatregelen opgenomen om de hydrologische situatie in en rond de beken te herstellen en te verbeteren. In het programma staan ook specifieke maatregelen voor de beekprik, de rivierdonderpad en de aan water gebonden meervleermuis.

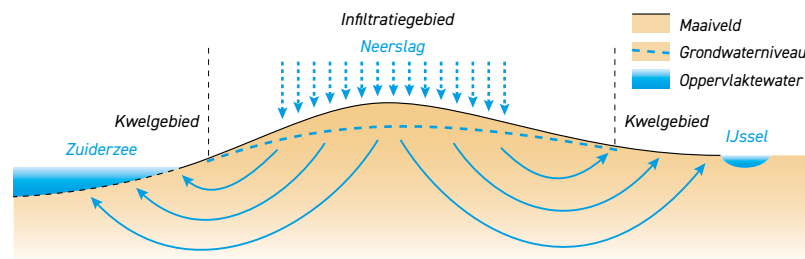
BEKEN PROFITEREN

Op de zuidelijke flank van de Veluwe profiteerden ook de beken bij Heelsum en Renkum van de extreme regenval in 2023 en 2024. In 2023 bijvoorbeeld werd de Veluwse zoetwaterbel met circa 300 miljoen kuub extra regenwater aangevuld, tweemaal zoveel als in een normaal jaar. Nadat grote trajecten

van de Renkumse beken jarenlang hadden drooggestaan, kwamen ze weer op gang en gingen ze weer stromen. 'Met name de sprengbeken vormen perfecte thermometers voor het grondwaterniveau,' legt Maarten uit. Een mooi voorbeeld hiervan is de Gravinnebeek bij Eerbeek die dertig jaar lang had drooggestaan. Gevolg is dat ook hier zeldzame soorten weer langzaam een leefgebied kunnen vinden. Rond en in de beken treffen we waterranonkel en dubbelloof, een zeldzaam varentje. Ook bedreigde vissoorten als elrits, beekprik en rivierdonderpad krijgen weer een kans. En we vinden weer het beekmijtertje, een feloranje paddenstoeltje dat alleen groeit op dood plantenmateriaal in een laagje heel schoon water.

'Om de zoetwaterbel onder de Veluwe goed gevuld te houden moeten wel de juiste keuzes worden gemaakt,' zegt Maarten. 'Het omvormen van het zware naaldbos naar meer loofbomen en een opener landschap zorgt voor minder verdamping en is daarbij ook goed voor de biodiversiteit. Een ander belangrijk aspect is het herzien van het grondwatergebruik. De keuze is: gaan we op dezelfde voet door met drinkwaterwinning, of moeten we meer aan rivieren onttrekken? Wat ook enorm zou helpen is wanneer de papierindustrie circulair zou worden door onder andere het eigen afvalwater te hergebruiken.' Het credo van de laatste jaren is: water vasthouden in plaats van snel afvoeren. Maarten noemt dat een kwestie van balanceren. Zo mag de Leuvenumse Beek na een ecologisch project voor beekherstel nu bij tijd en wijle buiten zijn oevers treden waardoor dan zo'n 80 hectare bos onder water komt te staan. 'Waar eerst 80 procent van het water bij een piekafvoer het Veluwerandmeer in stroomde, is dat nu omgedraaid: 70 tot 80 procent blijft in het bos, waar het langzaam wegzakt naar het grondwater. Wat niet wordt vastgehouden komt terecht in de beken. Een klimaatadaptieve maatregel noemen we dat.' Maarten Veldhuis vertelt er uitgebreid over verder in hoofdstuk 6.

Dwarsdoorsnede van de grondwaterstroming in de Veluwe

Maarten Veldhuis

HET BEEKBEWUSTZIJN VAN...

'Ik begon mijn waterschapsloopbaan als projectleider bij Waterschap Veluwe in 2006 aan de Veldbeek ten oosten van Putten, waarvoor ik een beekherstelplan opstelde samen met collega's en een ingenieursbureau. Eerst ging ik daar kijken wat een beek precies is. In mijn lieslaarzen en met een digitale camera om de nek liep ik door de beek die in dit deel prachtig door het bos slingert. Op een gegeven moment zag ik naast mij vers uitgegraven pijpen van een dassenburcht, terwijl boven mijn hoofd een buizerd zweefde. Precies op dat moment ging op 5 meter afstand een ijsvogel op een tak zitten. Het was mijn allereerste ervaring met de ijsvogel. Dat bijzondere moment zal ik nooit vergeten. Helemaal niet omdat ik er zelfs nog een foto van heb kunnen maken. De Veldbeek kun je min of meer als een natuurlijk systeem zien dat door boeren en landeigenaren is verlegd en rechtgetrokken. Maar aan dit stukje was minimaal gesleuteld, in ieder geval niet de laatste tweehonderd, jaar. Hier mag de beek slingeren en zichzelf uitslijten. Je kan wel zeggen dat het natuurlijke proces hier redelijk op orde is. Hij is alleen wel erg uitgesleten omdat de mens hem ook als een afvoerkanaal gebruikte om het bovenstroomse gebied droog te houden voor de boeren. En de bodem van grof zand spoelt makkelijk weg, zeker bij een dergelijk verhang en relatief hoge stroomsnelheden. De geringe kweldruk van onderaf door scheidende kleilagen zorgt er in combinatie met het ontwateringssysteem voor dat de winterse waterbuffer snel wordt afgevoerd en opraakt. Daardoor valt de beek in de zomer meestal over grote trajecten droog. Als waterschap willen we nu het hele bekenstelsel van Veldbeek, Blarinckhorsterbeek en Beek Groot Hell gaan verondiepen, zodat het watersysteem robuuster wordt en weer omhoogkomt ten behoeve van de natte natuur. Verondiepen en lokaal dempen van greppels en sloten is een effectieve maatregel om grondwater langer vast te houden, grondwater te laten stijgen, natte natuur weer nat te houden en de beken te laten stromen.'

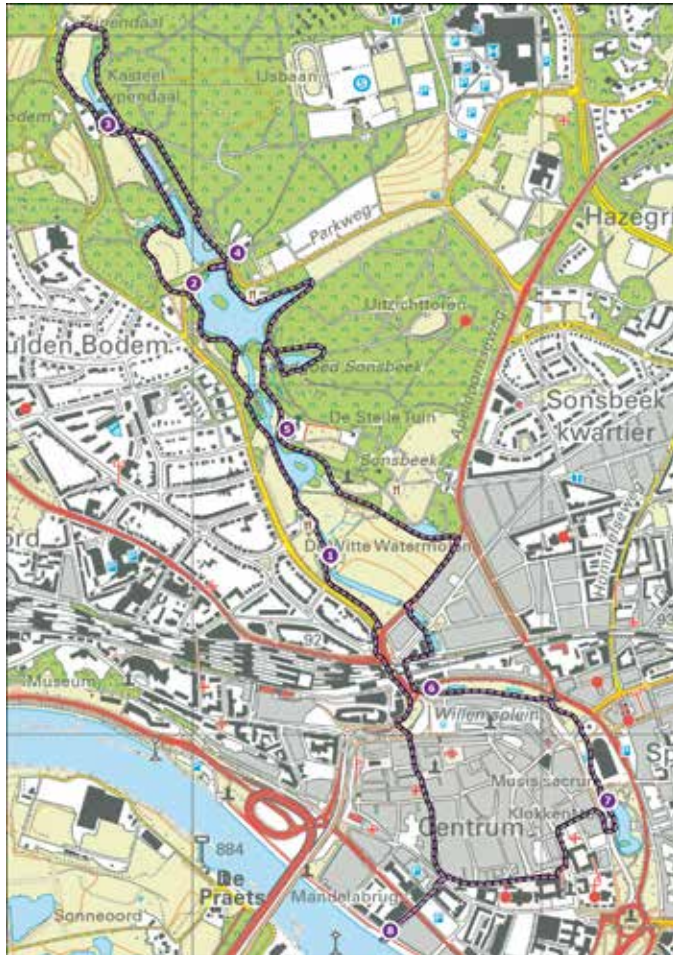
1 Beekloop Arnhem Sint Jansbeek

WANDELGIDS VELUWSE BEEKLOPEN

- START-/EINDPUNT** Molenplaats Sonsbeek, Zijpendaalseweg 24A, 6814 CL Arnhem
- LENGTE WANDELING** 9 km
- OPENBAAR VERVOER** Station Arnhem, uitgang Sonsbeekzijde, korte aanlooproute. Op station Arnhem vanaf perron via traverse over spoor naar uitgang Sonsbeekzijde. Bij stoplichten oversteken en RA over trottoir. Eerste klinkerweg LA, Brantsenstraat. Op splitsing R aanhouden. Direct RA, Bouriciusstraat. Nu eerste weg L en direct R aanhouden en met bocht mee naar R naar beneden ri. Sonsbeekpark. Weg oversteken en RD, klinkerweg naar bezoekerscentrum Molenplaats Sonsbeek.
- HORECA** Molenplaats Sonsbeek natuurcentrumarnhem.nl/locaties/molenplaats-sonsbeek/
Watermuseum, watermuseum.nl
Grand Café Aan de beek, grandcafeaandebek.nl
Witte Villa, stadsvillasonsbeek.nl
In centrum van Arnhem vele horecagelegenheden
- ONVERHARD** 30 procent
- HONDEN** Aangelijnd toegestaan

SONSBEEK, ZYPENDAAL EN JANSINGELS

Sonsbeek is waarschijnlijk een verbastering van Sint Jansbeek, een sprengebeek die is aangelegd om diverse watermolens te laten draaien. Er zijn nog twee watermolens op Sonsbeek: de Begijnemolen waar tegenwoordig het Watermuseum in gevestigd is en aan de voet van de heuvel in de Sonsbeekweide de Witte Molen, die nog steeds koren maalt. Een andere bron vermeldt dat het park is genoemd naar Anna van Sonsbeek, een eigenaar van een van de molens, afkomstig uit het gelijknamige dorp bij Kleef. Naast de molen ligt bezoekerscentrum Molenplaats, waar onze route begint en eindigt. We maken

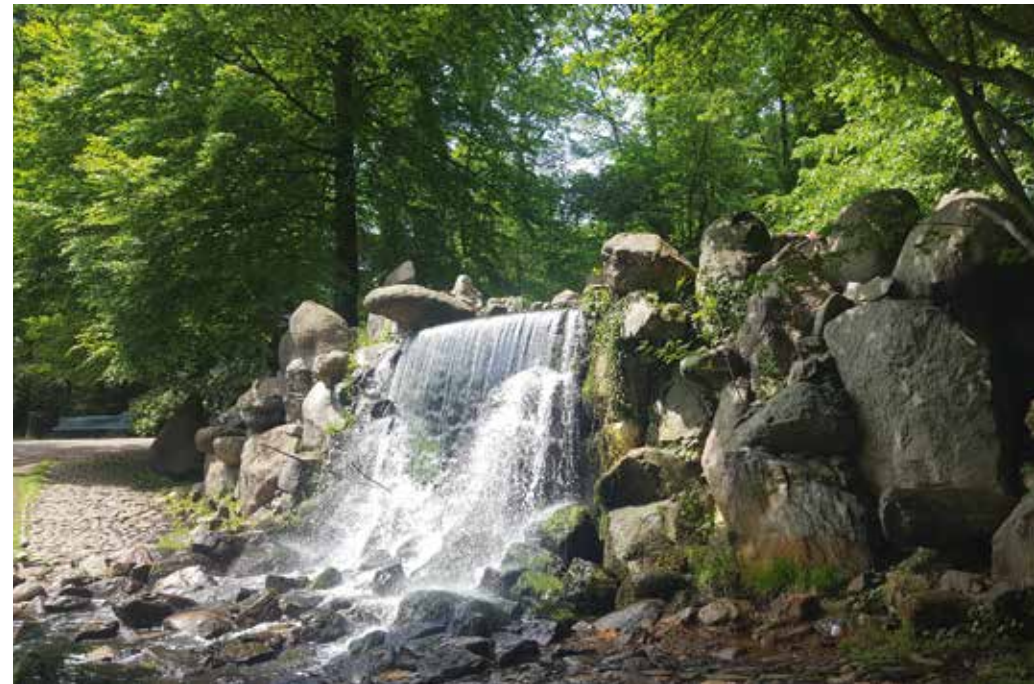
Routekaart Beekloop Arnhem Sint Jansbeek

een bijzondere wandeling langs de Sint Jansbeek van de bron tot de monding. In de parken Sonsbeek en Zypendaal is de beek een ingewikkeld complex van oude en nieuwe beeklopen, grote vijvers, watervallen, sprengkoppen en kwelplekken. Op deze wandeling zien we ze allemaal. Maar ook oude molenplaatsen, een kasteel en een ijskelder. Het tweede deel van de route gaat door het plantsoen van de Sint Janssingels en daarna door het drukke stadscentrum van Arnhem, waar de beek na lange tijd verborgen te zijn geweest recent weer boven water is gehaald. Natuurlijk ziet het er nu nog wat stenig uit, maar langzamerhand zal de beek zeker een groenere uitstraling krijgen. Met als kers op de taart de plek waar de beek in de Rijn uitmondt.

ROUTEBSCHRIJVING

1 Met je rug naar ingang van Molenplaats LA en LA tussen Molenplaats en Watermolen door, Molenpad. Schuin R omhoog, grindpad langs beek. Meebuigen naar R, brug over en LA grindpad vervolgen langs achterkant Watermuseum. Meebuigen naar L, brug over en direct R, grindpad langs water. Op driesprong bij volgende brug RD, asfaltpad. Op kruising bij Zwanenbrug RD. Op driesprong RA en even daarna op kruising LA. Op Y-splitsing R aanhouden. Je passeert waterval en vervolgt brede asfaltpad langs vijver. Op viersprong R aanhouden, verder langs vijver. In ruime bocht naar R neem je na bankje eerste asfaltpad LA.

2 Weg oversteken en Park Zypendaal inlopen. Ahe RA, asfaltpad licht omhoog. Op driesprong verder RD. Nu eerste smallere grindpad schuin R naar beneden. Je loopt ri. water. Waar grindpad bij water naar L draait, RA smal graspaadje in. Dit paadje om nat bronbos heen met bochten blijven volgen. Bij breder pad RD, grindweg en beukenlaan. Op kruising RD, beukenlaan vervolgen. Op kruising met asfaltpad voor kasteel LA.

Kleine Waterval

3 Op driesprong RA tussen kasteel en bijgebouwen door. Meebuigen naar L en bij infobord RA, onverhard pad. Op Y-splitsing RD, dit pad langs metalen hek blijven volgen. Bij huis Casa Bianca meebuigen naar R, nog steeds langs hekje. Zijpaden negeren. Je daalt af, passeert bordje 'Park Zypendaal' en dan op veelsprong eerste pad schuin RA ri. sprengkop, omheind met houten latjes. Je passeert sprengkop aan rechterhand en vervolgt pad ri. kasteel. Op kruising LA, asfaltpad. Dit pad met bocht naar R omhoog volgen en op veelsprong RD, hoger gelegen onverhard pad tussen hoge beuken, dus niet naar beneden. Verderop, waar pad met bocht naar L draait, hou je R aan naar trappen. Trappen af en voor vijver LA. Je komt uit in bocht van asfaltweg en fietspad.

4 Hier schuin L ri, bordje 'Park Sonsbeek' en op driesprong voor water LA langs vijver. Je vervolgt asfaltpad langs Brasserie. Na Brasserie zijpaden negeren. Je gaat houten planken bruggetje over. Hierna meebuigen naar R. Na bankje op breed asfaltpad RA langs vijver aan rechterhand. Op Y-splitsing R aanhouden langs vijver. Op splitsing bij stenen bank L aanhouden en direct daarna op kruising RD, onverhard bospad licht omhoog. Nu eerste pad RA, steil naar beneden. Op klinkers RA en schuin L over houten planken bruggetje. Je vervolgt klinkerpad, trappen op en dan bospad. Op splitsing RD langs houten hek aan rechterhand. Je passeert ijskelder. Trappen af en beneden op brede asfaltweg RA. Op splitsing L aanhouden naar stenen bank. Bij bank LA en direct weer L aanhouden. Op Y-splitsing R aanhouden en even daarna op driesprong met aan rechterhand bruggetje LA. Op viersprong RA en R aan blijven houden langs vijver.

5 Op kruising bij Zwanenbrug RD. Pad naar L naar parkeerplaats negeren. Op driesprong bij bankje schuin R naar beneden. Eerste smallere asfaltpadje RA. Ahe LA langs hek. Dit pad steeds blijven volgen. Bij verkeersweg RA langs houten hek en Sonsbeekweide naar beneden. Doorlopen tot bankjes bij uitzicht over Sint Jansbeek. Hier naar L weg oversteken en aan overkant De la Reijstraat inlopen, beek aan linkerhand. Op kruising bij brug RD. Aan eind voor spoordijk RA. LA onder spoor door. Bij fietswegwijzers RD ri. centrum.

6 Drukke weg oversteken bij verkeerslichten en vóór alleenstaande plataan LA. Klinkerweg oversteken en rechter pad door plantsoen blijven volgen langs fontein en beelden aan linkerhand. Bij laatste beeld van Neptunus meebuigen naar L en direct R en klinkerweg oversteken. Tussen metalen paaltjes door en RA en dan direct L aanhouden. Even daarna opnieuw RA en bij ingang naar parkeergarage LA. RD ri. Muis Sacrum. Wegen oversteken, langs Brasserie en opnieuw wegen oversteken en R aanhouden langs Muis. Op kruising voor vijver RD pad langs vijver aan linkerhand vervolgen. Pad

Molengoot bij Witte Watermolen

volgen tot blauwe elektriciteitskast aan rechterhand. Hier naar R weg oversteken en RA terug voor Schouwburg langs.

7 Na Schouwburg LA, Koningsplein. Aan eind na Roze Bunker aan linkerhand LA, Beekstraat. Je volgt klinkerpad langs beek aan rechterhand. Waar beek ophoudt, RA en langs beek ri. Eusebius. Na Eusebius RD met beek aan linkerhand langs Filmtheater Focus. Daarna ook beek aan linkerhand blijven volgen. Waar beek stopt, LA. Turfstraat oversteken en RD linkerkant of rechterkant van Nieuwstraat volgen langs beek ri. Rijnkade. Rijnkade oversteken en via trappen naar beneden om te kijken waar Sint Jansbeek in Rijn uitmondt.

8 Nu neem je zelfde weg terug: Rijnkade oversteken en terug over Nieuwstraat. Bij Turfstraat oversteken en schuin L winkelstraat in, Weverstraat. Op kruising met Rijnstraat RD, Grote Oord. Grote Oord gaat over in Jansstraat. Bij verkeerswegen schuin L aanhouden en twee keer achter elkaar oversteken. Aan overkant bij wegwijzers RA ri. Park Sonsbeek, Willemsplein. Onder spoorbrug door en bij stoplichten RD weg oversteken. Bij fietswegwijzer schuin R aanhouden. Bij eerste huis langs Zijpendaalseweg naar R oversteken en LA langs houten hek. Je loopt weer terug naar Molenplaats.

i OVER DE SINT JANSBEEK

De Sint Jansbeek ontspringt in Park Zypendaal met een kleine spreng achter Huis Zypendaal. In 1663 kreeg de secretaris van de stad, Josias Harn, het

recht het water dat zich in een moerassig gebied verzamelde af te dammen en dit moeras te vergraven tot een visvijver. Die dam werd de latere Parkweg. De beek stroomt met een verval van 35 meter over een lengte van ca. 2,5 kilometer evenwijdig aan de Zijpendaalseweg en voedt de vijverpartijen van Huis Zypendaal en Park Sonsbeek. In de loop van de tijd is deze beek sterk vergraven voor molens en parkaanleg.

De beek stroomde in de richting van de Rijn, maakte voorbij de Eusebiuskerk een bocht en liep daarna in westelijke richting om pas in de meest westelijke punt van de stad bij het huidige Roermondsplein in de rivier uit te monden. In de loop van de tijd hebben er veel molens op de beek gestaan. De Sint Jansbeek was in de middeleeuwen de belangrijkste molenbeek van de Veluwe. Vóór 1300 stonden er al korenmolens, in 1500 waren dat er zes. In 1591 bouwde Hans van Aelst hier, bij de monding van de beek in de Rijn, de eerste Veluwse papiermolen. Die molen is waarschijnlijk al omstreeks 1625 weer verdwenen, maar later kwam de papierindustrie hier alsnog tot ontwikkeling: twee korenmolens werden omstreeks 1700 omgebouwd tot papiermolen. Binnen de stadsmuren stond één molen: de Binnenmolen (korenmolen) aan de Bovenbeekstraat. Buiten de stadsmuren bij de Rijn stonden de molens beneden de Rijnpoort: een oliemolen en een korenmolen, later een papiermolen en korte tijd een slijpmolen. Tijdens de Industriële Revolutie in de negentiende eeuw verloor het water geleidelijk zijn betekenis als krachtbron. De watermolens verdwenen geleidelijk en werden soms vervangen door een waterval. Alleen de Witte Watermolen is nog over.

De vijvers om het Gulden Spijker, een kasteel dat stond waar nu de Grote Vijver ligt, waren verbeterd om als wijerds voor de watermolens dienst te doen. De Grote Bron in het park Zypendaal was als grootste waterleverancier vergraven als sprengkop. De sprengengravers creëerden de beekloop en het verval op een zo voordelig mogelijke wijze, door de oude beekbeddingen te volgen en zo min mogelijk dijkwerk te maken. De kunstmatige dammen zijn nog duidelijk aan te wijzen: op de plaats waar nu de Parkweg ligt, voor de grote waterval en tussen de Fonteinvijver en de Kleine Weide. Verhoogde molenbeekjes met kunstmatige dijkjes zijn nog herkenbaar tussen de Fonteinvijver en de Bistro, alsook vlak voor de Witte Watermolen. In dit deel van de Sint Jansbeek stonden de Papiermolen (op het Gulden Spijker), de Gelders Molen en de Sonsbeekmolen.

Stroomafwaarts langs de Zijpendaalseweg staat bij de beek het Nederlands Watermuseum, gevestigd in het verbouwde molenhuis van de Sint Agnieten- of Begijnemolen. Hier is in 2014 bij de voormalige molengoot een nieuw molenrad geplaatst, dat echter alleen een visuele functie heeft.

‘Nu maakt de beek weer nadrukkelijk deel uit van de binnenstad’

VERKENNING

In het bezoekerscentrum van Molenplaats Sonsbeek ontmoeten we Gerard Herbers, oud-leraar aardrijkskunde en al ruim twintig jaar actief als vrijwilliger en parkgids in het Sonsbeekpark. Hij woonde aan de rand van het park en de Molenplaats werd min of meer zijn tweede huis. Ook na zijn verhuizing komt hij hier wekelijks. ‘Sonsbeek gaat nooit over,’ beaamt hij lachend. ‘Het verhaal van het park is natuurlijk sterk verbonden aan het water en de beek. In mijn studie heb ik het verhaal van de ijstijden goed meegekregen en dat altijd bijgehouden. Ik ben opgegroeid in het grensgebied van Zuidoost-Drenthe, aan de rand van het Bargerveen. Het hoogveen werkte daar als een spons. En als het vol zat, stroomde het water van de helling af naar een beek. Mijn vader zat in het bestuur van het waterschap dus ik ben echt met landschap en water opgegroeid.’ Toen hij in Arnhem kwam wonen begon het stuwwallenlandschap voor Gerard weer te leven. Wanneer hij iets leest over de ijstijden kan hij het nooit nalaten om te controleren of het allemaal wel klopt. ‘Er worden veel fouten gemaakt. Zo zou het ijs tot aan Arnhem hebben gelegen, maar dat is niet zo. Het landijs lag tot aan de zuidgrens van Drenthe. Als laatste stuiptrekking van de voorlaatste ijstijd zijn daarna de gletsjers ontstaan die de stuwwallen van Salland en de Veluwe hebben gevormd. Een daarvan liep zelfs door tot in Cuijk.’

BEEKHERSTEL

Sinds 1899 is Park Sonsbeek – een Rijksmonument – in het bezit van de gemeente Arnhem. Het deel van de Sint Jansbeek dat door het centrum van de stad stroomde was inmiddels een ‘open riool’ geworden, en werd daarom overkluisd. Maar een paar jaar geleden werd een deel van de beekloop weer boven de grond gebracht. Lang is nagedacht om de beek terug te brengen in de binnenstad. Namens Bezoekerscentrum Sonsbeek trad Gerard Herbers toe tot de werkgroep die zich met landschapsarchitect Theo Reesink bezighield met het herstel van de beek en het tracé door de Arnhemse binnenstad. De beek verlaat Park Sonsbeek aan de zuidkant, gaat onder de Sonsbeekweg door en even verderop duikt hij onder het spoor door om daarna ondergronds langs

de Jansbinnensingel en achter Musis Sacrum weer tevoorschijn te komen in de Lauwersgracht.

‘Ideaal zou zijn geweest om vanaf de Jansbinnensingel de oude loop door de Bovenbeekstraat te herstellen,’ zegt Gerard. ‘Nu wordt het water vanuit de Lauwersgracht opgepompt naar de Beekstraat, waar de nieuwe beek begint. Toen dat plan gepresenteerd werd ben ik met RTV Arnhem het tracé door het park gaan filmen. Veel bewoners hadden namelijk geen idee waar het water van de beek in de stad vandaan kwam. Het verhaal van sprengkoppen en kwelplekken moet je de meeste mensen uitleggen. Maar het is een verhaal dat ik graag vertel.’

BETONNEN GOOT

Over het beektracé is lang gediscussieerd. Er zijn door de eeuwen heen verschillende tracés geweest. Op de oude kaart van Nicolaes van Geelkercken uit 1639 is te zien dat hij ooit anders heeft gelopen. Op bepaalde plaatsen zijn stenen gebruikt van een oude poort die de beek door de stadsmuur leidde. Uiteindelijk is de beek in de binnenstad net zo kunstmatig als het deel dat door het park stroomt. Het is een mengeling van oude tracés en wat er heden ten dage mogelijk is. ‘Mooi is natuurlijk dat die straatnaam ook iets zegt. Zo is er ook nog de Oeverstraat, maar daar loopt de beek niet meer.’

De Sint Jansbeek loopt in het centrum door een betonnen goot met gemetselde muurtjes. Sommige Arnhemmers klagen erover dat het allemaal steen is, weet Gerard. ‘Maar er is veel groen in gebracht, onder andere met planten in de muur. Het is een mix van blauw en groen, van historie en moderne infrastructuur.’

Nieuwe stadsbeek

tuur, want de beek speelt ook een rol in het afvoeren van het hemelwater. In 2014 stond de Grote Weide in het park voor de helft blank en ook de Witte Watermolen stond toen helemaal in het water. De Sint Jansbeek maakt nu ook nadrukkelijk deel uit van de binnenstad. Met de beek herleeft ook het verhaal van watermolens. Het is een levensader die de stad met de Veluwe verbindt. Het past ook in de visie dat Arnhem in feite de poort van de Veluwe is.'

ENERGIEBRON

We lopen naar de maquette in het bezoekerscentrum die gemaakt is door Joop Morsink, die hoofd van het waterbeheer van de gemeente was. De maquette geeft de situatie weer van 1770, ruim voordat Park Sonsbeek een stadspark was. Huis Zypendaal stond er al wel en ook de Witte Villa, maar dan wat bescheidener dan nu. 'Als je door het park wandelt, loop je door de hele geschiedenis van Arnhem,' zegt Gerard. 'Het dal van de Sint Jansbeek is al eeuwenlang bewoond. De boeren wisten al vóór de middeleeuwen dat er akkerland en weidegrond was. Maar ze ontdekten ook dat die beek met al zijn bronnen een interessante energiebron vormde. Met een beleemde bedding wisten ze het kwelwater naar de beek in het laagste deel van het dal te brengen. En in de loop der jaren hebben ze die beek horizontaal en verticaal verbouwd, om zo hoogteverschil te creëren voor de molens. De beek is 3,5 kilometer lang en heeft een verval van 35 meter. Waar je een waterval ziet heeft ooit een watermolen gestaan. Langs de hele beek waren dat er tien: graanmolens, oliemolens en papiermolens. Vijf daarvan hebben gestaan in het deel van het dal dat nu Park Sonsbeek vormt. De wijerds zijn later uitgebreid tot vijvers. 'Dit is de meest noordelijke sprengkop van de Sint Jansbeek,' wijst Gerard. 'Sommige mensen denken dat dit dé bron van de Sint Jansbeek is, maar in werkelijkheid heeft de beek wel twintig bronnen.' Hij wijst vervolgens op alle zijdalén die hun water naar de Sint Jansbeek afvoeren. 'Ook de Karpervijver is een plek waar kwelwater aan de oppervlakte komt en die eeuwenlang via een opgeleide beek in verbinding stond met de wijerd voor de Begijnmolen. Het hele gebied is horizontaal en verticaal verbouwd om dit systeem te creëren. Het dal van de Sint Jansbeek is het oudste industriegebied van Arnhem. Dit is de kraamkamer van de stad.' Gerard legt nog maar eens uit dat de Rijn pas in de vijftiende eeuw dichterbij de stad werd geleid. Het was de beek die aan de rivier een zandbank neerlegde waarop de stad kon worden gebouwd. Hij leverde ook het water voor de stadsgracht.

Dat Arnhem tegenwoordig onder Waterschap Rijn en IJssel valt is een beetje een gedrocht, vindt hij. 'Daarmee is de historische verbinding met de Veluwe als het ware doorgesneden. Toch merk ik dat ze ook in Doetinchem geleidelijk aan steeds meer kennis van de beken en het stuwwallenlandschap opdoen.'

Park Zypendaal

MAARTENS MIJMERING

'Deze plek brengt mij terug naar mijn studententijd. In 1998 liep ik stage bij de afdeling bossen en parken van de gemeente Arnhem. Nu ik hier weer ben, komen vanzelf de herinneringen naar boven. Park Sonsbeek was toen honderd jaar eigendom van de gemeente. Behalve met bomen kwam ik hier in aanraking met het water van de Sint Jansbeek. Van het fenomeen sprengen was ik mij destijds nog niet erg bewust. Dat ontstond pas toen ik in 2006 ging werken bij het waterschap. Het mooie van het dal van de Sint Jansbeek is dat de kweldruk zich hier heel goed manifesteert. Op heel veel plekken in het park zie je het kwelwater hoog op de flanken uittreden. Het is een totaal ander systeem dan bijvoorbeeld het Renkums Beekdal. In de bodem zitten allemaal kleipakketjes die dagzomen, waardoor het grondwater op allerlei plekken gevangen zit in waterpakketjes en omhoog borrelt. Daar is veel gebruik van gemaakt. Er waren niet veel sprengkoppen nodig, het meeste water kwam vanzelf al uit natuurlijke bronnen, zo groot is de kweldruk hier. Eigenlijk is het bekenverhaal voor mij hier begonnen. Ook door in aanraking te komen met allerlei partijen als de gemeente, Geldersch Landschap & Kasteelen en recreanten. Het voelt hier voor mij daarom altijd anders dan op de Noord-Veluwe. Mijn kennis was toen nog heel beperkt. Wat ik nu allemaal vertel heb ik in 25 jaar opgebouwd met collega's en al die mensen met wie ik in contact kwam en die mij hebben geïnspireerd. Ik vertel graag het verhaal in grote lijnen: wat we hadden, waar we nu staan en waar we heen gaan. Dit soort plekken zijn zo bijzonder, omdat ik hier heb leren waarderen wat ik zie. Als je meer weet ga je ook anders kijken. Dan is er nog steeds de verwondering, maar op een dieper niveau. Daarbij hoort ook een diep respect voor wat honderden jaren geleden is gemaakt in een systeem dat duizenden jaren oud is.'